

Úvod

Ve středu 21. dubna 1999 podala Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě (OSCE) informace o dosud nejvážnějším aktu porušení lidských práv, jehož se dopustili Srbové v Kosovu vůči Albáncům. Podřízli jim hrdlo, vyřízli oči, odřízli nos, prsty, ruce a nohy. V době, kdy se připravovala tato publikace, nebyl výše uvedený teror jediným případem krajní agrese. Den předtím totiž došlo ke střelbě ve škole v Littletonu v americkém státě Colorado. Kdybychom tuto kapitolu psaly v jiném roce, bohužel bychom měly k dispozici další případy. K agresi totiž dochází na celém světě.

Ve statistice za rok 1997 v Německu se mimo jiné objevilo číslo 186 447. Odkazuje na počet případů vražd, zabití nebo vážného fyzického násilí. Údaje ostatních evropských států jsou podobné, ve Spojených státech dosahují podstatně vyšších hodnot. A čím je akt násilí krutější, tím hlasitěji se ptáme „proč“. Proč někdo napadne, zbijí, týrá nebo zabije druhého? Proč někdo někomu vyhrožuje? Zpravidla čekáme, že když se odhalí příčiny, budeme moci lépe kontrolovat a omezovat výskyt agrese.

V této kapitole si nejdříve uvedeme několik zásadních teorií vysvětlujících agresivní chování. Zaměříme se především na *hypotézu frustrace-agrese* a na teorie, které na ni navázaly. Neopomeneme ani teorii *agrese jako nauceného chování*. V žádném případě nesmíme obejít *masová média* a jejich vliv, protože v diskusi o nápodobě agresivního chování hrají zcela zásadní roli. Ve druhé části se zaměříme na sociální situace, v nichž k agresi dochází, konkrétně na rodinu, školu a pracoviště. Ve třetí části se zastavíme u integrovaných přístupů k agresi, jmenovitě u *pracovních informací ze sociálního prostředí* a u *sociálního vlivu*. Neopomeneme ani analýzu agrese z hlediska interakcí, vytvářených úspěšným obou zúčastněných stran a specifických sociálním kontextem, konkrétně řečeno, budeme se zabývat i *skupinovou agresi* – včetně jejích extrémních podob: masovými vraždami a genocidou. Při pronikání do podstaty agresivního chování svou roli pochopitelně sehrávají individuální rozdíly, přesto se jimi nebudeme zabývat v samostatné části, ale průběžně je začleňujeme do textu (podrobněji viz Geen, 1998).

Zamysleme se nad uvedeným scénářem. Odehrává se v Německu, ale stejně tak by mohl proběhnout v jakékoli jiné evropské zemi, případně kdekoliv na světě. V restauraci nižší cenové kategorie je skupina mladých lidí. Většina z nich postává u baru. Jsou tam i dva Tunisané. Na místní univerzitě studují fyziku. Jakmile odejdou, následuje je několik mladíků. Jdou za nimi na autobusovou zastávku. Oba cizinci přidávají do kroku, ale Němci nezůstávají pozadu. Tunisané se rozběhnou. Němci také. Několik metrů před zastávkou Němci dohoní cizince. Napadnou je. Jednomu se podaří utéct, druhého strazí k zemi, kopou do něj a mlátí ho baseballovými pálkami. Jejich obět se po několika minutách přestane bránit, bezvládně zůstává ležet na zemi. Zdá se, že mladík útok nepřežil. Němci utíkají pryč.

Jaké teorie nám pomohou při objasnování příčin agresivního chování Němců? Zkusme se na scénář podívat z různých úhlů pohledu. Ještě předtím, než se začneme zabývat otázkou, *proč* k agresi dochází, si vymezíme, *co* vlastně agrese je.

Definování agrese

Při výzkumu agrese odborníci nezhřítkla narážejí na neshody ohledně různého vymezení pojmu agrese. Přinejmenším ve dvou aspektech se však shodují: agresivní chování zaprvé znamená, že je způsobena újma nebo zranění osobě či zvířeti; zadruhé, v rámci vyloučení možnosti náhodného poškození či ublížení nebo averzivní stimulace pro navození pozitivních důsledků je nutno do definice zahrnout i záměr agresora způsobit oběti újmu. Oba aspekty jsou zahrnuty v Baronově definici: „Agrese je druh chování realizovaného s cílem ublížit či uškodit živé bytosti, která se naopak snaží tomuto chování vyhnout“ (s. 7) (viz též Baron a Richardson, 1994, s. 7).

Druhů agresivního chování existuje celá řada. Několik autorů se pokusilo o jejich klasifikaci na základě styčných kritérií, například tělesná versus slovní, přímá versus nepřímá (Buss, 1961). Další klasifikace vycházejí z pohybu a ptají se, zda je agrese nástrojem k dosažení cíle neobsahujícího agresi jako takovou, nebo zda je jejím cílem způsobit někomu újmu. Další dělení vycházejí z rozlišení člené agrese a „vztěklé“ agrese (Buss, 1961); obranné a útočné; vyprovokované a nevyprovokované (Zillmann, 1979; viz též Buss, 1971). Vrátilme-li se k výše uvedenému scénáři, jednalo se o chování nenávistné, útočné a nevyprovokované. Na druhou stranu při bližším pohledu zjistíme, že nám chybí explicitní údaje o tom, jestli oběti provokovaly, nebo neprovokovaly útočníky; dále neznáme cíle a pohyby útočníků. Touto poznámkou upozorňujeme na to, že v mnoha případech hodnocení agrese přesahuje faktický rámec a vychází prvořadě z dojmů a vlastních úvah. K této problematice se ještě vrátíme.

Teorie agrese

Jaké základní teoretické přístupy vysvětlují agresivní chování?

Dlouhou dobu dominovaly biologické přístupy zabývající se otázkou příčin agrese. Patří k nim diskuse o agresi jako instinktu (McDougall, 1908), jako pudu (Freud, 1920) a chování pramenícího z instinktů (Lorenz, 1963; výzkumy viz Geen, 1988; Tedeschi a Felson, 1994). Agrese byla a je analyzována i z hle-

diska evoluce, je posuzována, její evoluční funkce: formoval ji přirozený výběr, proto bývá vnímána jako behaviorální strategie s adaptační hodnotou, jejímž konečným cílem je reprodukce vlastních genů (Dawkins, 1989; Williams, 1966; evoluční přístup v sociální psychologii viz 2. kapitola).

Frustrace a agrese

Jaký je vztah mezi frustrací a agresí podle hypotézy frustrace-agrese?

V roce 1939 publikovalo pět autorů, tzv. yaleská skupina, knihu s názvem *Frustration and Aggression* (Frustrace a agrese). Právě ona podnítila experimentální výzkum agrese na poli sociální psychologie (Dollard, Doob, Miller, Mowrer a Sears, 1939). Následujících několik desetilet let se jejich hypotéza frustrace-agrese stala základním teoretickým východiskem při výzkumu této problematiky. Podle jejich modelu agrese je jedinec k agresivnímu jednání motivován pudem aktivovaným frustrací. Frustrací míní situaci, v ní vznikne překážka na cestě k dosahování cíle. Agresi vnímají jako jednání, jehož záměrem je ublížit druhé osobě. Agrese a frustrace jsou propojeny následujícími dvěma tvrzeními: 1) frustrace vždy spěje k určité formě agrese a 2) agrese je vždy důsledkem frustrace. Podle této teorie agrese však nemusí pokazdéd být namířena proti příčině frustrace. Například je-li jedinec coby zdroj frustrace fyzicky silný nebo sociálně vysoce postavený, pak frustrovaný jedinec spíše obrátí pozornost na jinou, méně nebezpečnou osobu, nebo frustraci projeví nepřímým způsobem, skrytě. Příklady jsou volba *nahrádního cíle* a *nahrádní reakce*. Společně s pojetím katarze v tomto ohledu pannaie předpoklad, že tendence jednat agresivně se snižuje při konfrontaci s agresivním chováním nebo jeho náhražkami.

Hypotéza frustrace-agrese (Frustration-aggression hypothesis): Hypotéza, že agrese je vždy výsledkem frustrace.

Katarze (Catharsis): Uvolnění agresivní energie projevem, realizováním agresivních tendencí, případně jinými formami chování.

Krátce po vydání uvedené publikace se ozvaly názory kritizující jednoduše popisovaný příčinný vztah mezi frustrací a agresí; bylo uváděno, že frustrace přece vždy nemusí vést k agresí; že lze vypozorovat další reakce, například útek nebo apatii. K agresí navíc dochází i bez předchozí frustrace. Například nájemný vrah splní úkol, aniž by obět znal. Autoři hypotézy na základě kritiky záhy svou teorii zrevidovali a pojali frustraci jako podnět k agresí, umístěný v individuální hierarchii tendencí k potenciálním reakcím. Agresi tudíž předefinovali na *dominantní* tendenci v reakci na frustraci (Miller, Sears, Mowrer, Doob a Dollard, 1941). Frustrace podle této hypotézy navozuje pohotovost k agresí. Její projev závisí na dalších okolnostech.

Jak vodítka agrese působí na agresivní chování?

Agresivní jednání tedy má dva zdroje: navozený vztek (v původci agrese) a vodítka obsažená v situaci. Berkowitz s kolegy zrealizoval řadu experimentů, v nichž systematicky ověřoval předpoklady teorie o vlivu situačních vodítek (Berkowitz, 1974; viz též Gustafson, 1986, 1989). Zvláště jeden experiment vyvolal nemalý zájem a kritiku. Následovala jeho úspěšná i neúspěšná opakování. Vypozorovaný jev začal být označován jako efekt zbraně.

Podle Berkowitze totiž zbraně jsou nejvýraznějším příkladem vlivu situačních vodítek na vznik agrese. Samotná přítomnost zbraně v určité situaci obecně navodí extrémnější projev agrese než objekty s negativní konotací. Berkowitz a LePage (1967) testovali hypotézu ve znění: Plní-li zbraň funkci vodítka, vyvolává jejího agresí, budou frustrovaní nebo rozložení jedinci v přítomnosti zbraně agresivnější? Probandi (vysokoškolská studenti) měli v rámci experimentu splnit určitý úkol. Jejich výkon posuzoval kolega experimentátorů. Hodnocení probíhalo formou elektrických šoků a podle skutečného výkonu probandů se neřídilo. Cílem šoků bylo vyvolat v probandech různou míru vzteku. Podle očekávání probandi, kteří dostali více šoků, byli rozloženi než probandi, jimž byl aplikován jediný šok. Ve druhé fázi experimentu měli rozložení i klidní probandi posuzovat výkon kolegy experimentátorů, takéž prostřednictvím aplikace elektrických šoků. V této chvíli začali experimentátoři manipulovat se situačními vodítky. V jednom uspořádání umístili na stolek vedle probanda brokovnici a revolver, ve druhém uspořádání umístili do místnosti žádné objekty tohoto typu. Výsledky jednoznačně potvrdily hypotézu: Pro klidné probandy neměla přítomnost zbraní žádný vliv na počet udělovaných šoků, naopak rozložení probandi aplikovali mnohem více šoků, byla-li v místnosti umístěná zbraň (viz obr. 10.1).

Opakování tohoto experimentu sice Berkowitzovy původní předpoklady nepotvrdila zcela jednoznačně, přesto Carlsson, Marcus-Newhall a Miller (1990) provedli metaanalýzu šestapadesáti studií posuzujících míru, v níž vodítka spojená s agresí podněcují agresivní reakce u negativně nabuzených probandů. Získali podložené důkazy o tom, že vodítka s konotací agrese skutečně přispívají k výskytu vyššího počtu agresivních reakcí u negativně nabuzených probandů. Na rozdíl od původní hypotézy bylo zjištěno, že agresivní vodítka plní funkci kognitivních spouštěčů myšlenek a představ s agresivním obsahem (záznamy agresivních spouštěčů viz též Bushman, 1998). Působení vodítek s konotací agrese – bez přítomnosti již existující frustrace nebo vzteku – usnadňuje přístup jedince k paměťovým schémátům spojeným s agresí.

Jaké faktory se podílejí na nespécifickém podněcování agresivního chování?

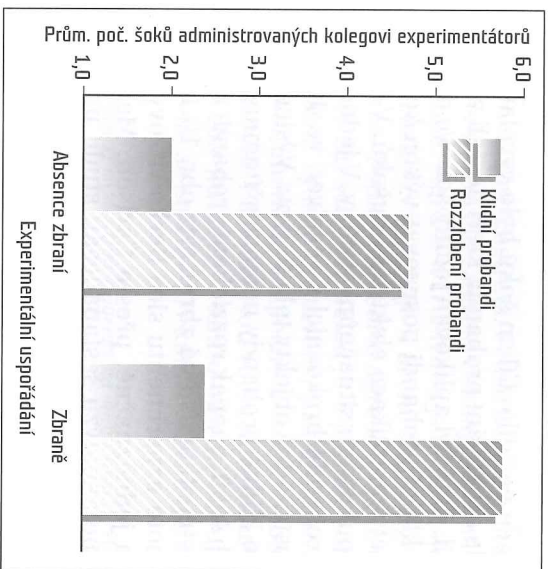
Nespécifické nabuzení a přesun excitace. Vztek je druh nabuzení organismu zapříčiněný podněty, které mají bezprostřední souvislost s agresí. Fyziologické nabuzení je však z obecného hlediska ovlivněno ještě dalšími podněty, napří-

klad tělesnou námahou, zprávkami-senzacemi, thrillery nebo erotickými filmy. Jedna hypotéza uvádí, že takovéto nespécifické či neaverzivní zdroje nabuzení patrně přispívají i ke vzteku neboli k averzivnímu nabuzení a v konečném efektu zvyšují pohotovost jedince chovat se agresivně. V kontextu Schachterovy (1964) dvoufaktorové teorie emocí vypracoval Zillmann (1971, 1988) teorii **přesunu podnětů**. Předpokládá, že se jakési zbytkové nabuzení z předšlé situace může přičlenit k nabuzení, které vzniklo v nové, další situaci.

Teorie přesunu podnětů (*Excitation-transfer theory*): Zdroje nabuzení nespojané přímo s agresí se mohou přičlenovat k aktivaci s průvodními jevy agrese, tudíž ve společném efektu zintenzivní agresivní reakci.

OBR. 10.1

„Efekt zbraně“ (Baron, 1977, s. 165; Berkowitz a LePage, 1967)

Podmínkou uvedeného přesunu podnětů a poté intenzivnější agresivní reakce je jednak tendence dominantně reagovat agresí na nové situace (např. Zillman, Katcher a Milavsky, 1972) a jednak interpretování či pojmenování nabuzení způsobem odpovídajícím následnému projevu agrese. Pokud po opovržlivém komentáři nebo neoprávněném obvinění naší osoby cítíme, jak se nám zvyšuje tep a frekvence dýchání, aktivovalo se nabuzení vzteku a projevila se zvýšená pohotovost k agresivnímu jednání. Na druhou stranu týž příznak fyziologického nabuzení můžeme prožívat v situaci, kdy nás učitel nečekaně osloví, abychom bez přípravy pohovořili o nějakém tématu před spolužáky při

semináři. Takový stav je interpretován jako strach nebo rozpaky a agresivní reakce je krajně nepravděpodobná. Lze-li tedy nabuzení zcela jednoznačně připsat neagresivním podnětům, pak bude interpretováno správně a nebude nijak ovlivňovat pravděpodobnost ani rozsah agresivního chování (viz Rule a Nesdale, 1976; Tannenbaum a Zillmann, 1975). Nářtší agrese v důsledku celkového nabuzení tudíž lze očekávat jen tehdy, chybí-li jedinci jasné informace o příčině nabuzení (viz Zillmann, Johnson a Day, 1974).

Jaký je vztah mezi averzivními podněty a afektivními reakcemi?

Kognitivní neosocianismus. Teoretické stanovisko, které bylo uvedeno výše, vnímá vztah mezi nabuzením a agresí důsledkově. Různé podmínky vyvolávají celkové nabuzení a v závislosti na způsobu vnímání příčin je nabuzení určitým způsobem označeno a spojeno se specifickou emocí, například vztekem. Druh očekávaného chování přitom závisí na povaze emocí. Berkowitz (1989, 1990, 1993) toto pojetí kritizoval a vystoupil s odlišnou teorií. Nazývá se **kognitivní neosocianismus** a vychází z předpokladu, že nespécifické ani neutrální nabuzení neexistuje. Averzivní události podle něj mají přímý negativní účinek a bezprostředně vyvolávají agrese nebo únikové chování, přičemž subjektivní prožitky emocí – vzteku či strachu – tyto formy chování mohou, ale nemusí doprovázet (viz obr. 10.2). Vztek a agrese v Berkowitzově pojetí tedy není důsledková, nýbrž paralelní čili souběžná (Berkowitz, 1983). Agrese (či útek) představuje okamžitou impulzivní reakci na averzivní podnět (Berkowitz a Heimer, 1989). Toto tvrzení vychází z modelu paměťových asociálních sítí (viz 5. kapitola).

Kognitivní neosocianismus (*Cognitive neosociationism*): Berkowitzova teorie bezprostředně spojující averzivní podněty nebo negativní emoce a aktivaci reakce útek, nebo útek. Popírá nutnost kognitivních zprostředkujících faktorů při vzniku (emočního) prožitku agrese.

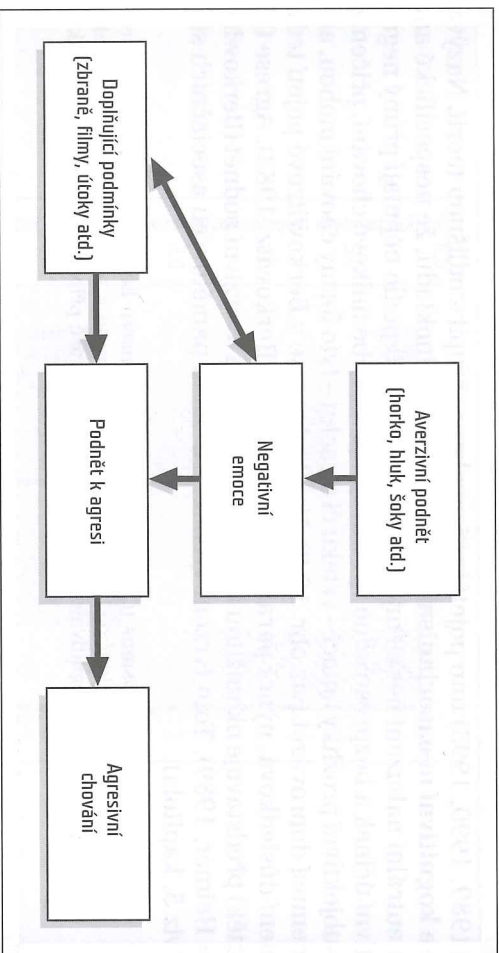
Čím je působící událost nejpříjemnější, tím vyšší je pohotovost jedince k agresí, přičemž averzivním podnětem se může stát celá řada působících faktorů, například slovní či tělesný útok. Prototypem spouštěče negativního afektu je tělesná bolest (viz Bell, 1992; Berkowitz, Cochran a Embree, 1981). Vnímání a prožitek stresujících projevů v prostředí, jimiž jsou například hluk, dav nebo mráz či horko, mohou zvýšit stupeň averzivního nabuzení, čímž se zvyšuje i pravděpodobnost agrese (např. Baron a Richardson, 1994; Donnerstein a Wilson, 1976), ovšem jen v případě jedinců, kteří prožívají vztek a jsou tak náchylnější k agresivnímu jednání (Goldstein, 1994).

Nyní se vrátíme k našemu scénáři. Němci možná byli frustrováni, třeba je rozlobil nějaký výrok, který jeden z Tunisánů pronesl v baru, učinil-li tak. Jejich vztek pochopitelně mohl pramenit i z dalších okolností, ale Tunisané se v tu chvíli stali nejvhodnějším cílem pro vybití agrese. Dále nesmíme opomenout úvahu, že ne výjimečným stereotypem v Německu je představa,

že Afričané a muslimové jsou od přírody násilníci, takže v případě, kdy by došlo k aktivaci tohoto stereotypu, přítomnost Tunisianů v Němcích podnítila schéma agresivního chování. Každopádně je velmi pravděpodobné, že se Němci nacházeli ve stavu averzivního nabuzení a měli vztek. Prostředí v baru – horko a hluk – jejich nabuzení ještě zvýšilo. Proč však Němci zareagovali právě daným způsobem, tj. proč k útoku použili baseballové pálky? Jakým způsobem dospěli k závěru, že právě takové chování bude nejvhodnější, kde získali podněty právě k takovému behaviorálním projevům?

OBR. 10.2

Schematický model Berkowitzova (1990) kognitivně-neoasociativního přístupu (Feshbach a Felson, 1994)

Agrese jako naučené chování

Jakým způsobem si jedinec prostřednictvím instrumentálního podmiňování a nápodoby osvojuje agresivní chování?

Hypotéza frustrace-agrese a teorie, které na ni navázaly, se zabývají procesy ovládacími agresivní chování: popisují procesy, jež by podle předpokladů měly probíhat v organismu, konkrétně procesy podněcující, iniciující agresivní reakce. Upozorníme na to, že vyvolávané reakce musí organismus mít v repertoáru chování. Tímto tématem se proto do vysoké míry zabývají teorie učení. Pokládají si otázky, jak si jedinec osvojuje agresivní druhy chování; co

určuje, zda se dostupné formy chování aktivují; jaké faktory způsobí, že se z určitého druhu agresivního chování stane zvyk.

Instrumentální podmiňování

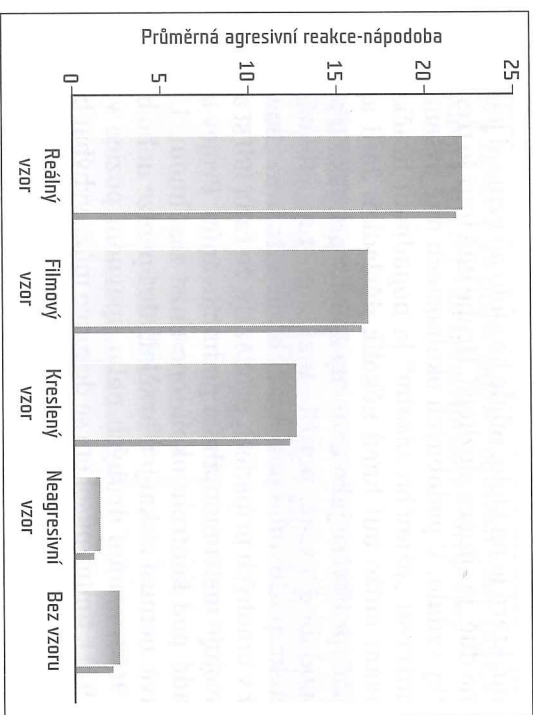
Lidé se zpravidla chovají tak, aby dosáhli vytyčených cílů. Když dítě chce hasičské auto, které je na stole, půjde ke stolu a vezme si jej. Pokud si s hračkou hraje jiné dítě, je situace složitější. Druhé dítě totiž je třeba dovést k tomu, aby se hračky vzdalo. V podobných okolnostech dítě ovšem mívá jiný názor: jednou z možností „přímého zásahu“ je popadnout hračku a jít s ní pryč. Takové chování může mít hned několik důsledků. Je-li agresivní jednání dítěte úspěšné (projeví se jako užitečný způsob při získání předmětu zájmu), pak dítě v podobné situaci použije tentýž postup, jelikož se mu osvědčilo. Prostřednictvím pozitivního posilování bude agresivní chování upevňováno. Výzkumy již v mnohých případech prokázaly, že řada lidí si agresivní chování skutečně osvojuje instrumentálním podmiňováním. Projev agrese v takovém případě spadá pod kontrolu okolí, ono musí zasáhnout. Uvedeným způsobem dítě navíc nemusí získat jen hračku, ale i peníze nebo bonbony (Walters a Brown, 1963), uznání druhých nebo upevnění pozice ve skupině (Geen a Stonner, 1971); tímto způsobem se dokonce může vyhnout bolesti (Patterson, Littman a Bricker, 1967). Upevnění v důsledku pozitivních reakcí druhých lidí nebo vhodně aplikovaných sociálních norem může dále rozšiřovat uplatňování hostilních nebo agresivních reakcí i v dalších situacích (Buss, 1961, 1971).

Teorie sociálního učení

Bandura (1973) označil první krok při osvojení si nového druhu agresivního chování jako **nápodobu**. Rozumí jí tendenci osvojit si nové a složitější druhy chování pozorováním daného chování a jeho důsledků u ostatních lidí a vzorů. Typický příklad nápodoby vyplynul z experimentu, který zrealizovali Bandura, Ross a Ross (1961, 1963): Děti v roli probandů pozorovaly dospělé, jak si hrají s určitými hračkami. Dospělí se při tom chovali značně neobvykle, hráli si s hračkami zcela jinak než děti: například jeden muž vešel do místnosti a gumovým kladivem vší silou uderil do nafukovací hračky. Kopal do ní a křičel na ni. Děti v kontrolní skupině sledovaly dospělého, jak si s hračkami hraje nenápadně, v tichosti. Ve druhé fázi experimentu byl dospělý experimentátorem buď pochválen, nebo nedostal žádnou zpětnou vazbu. Poté si děti mohly hrát s týmiž hračkami jako předtím dospělí. Bylo zjištěno, že děti spíše napodobovaly chování dospělých, které bylo pochváleno, přičemž napodobovaly jak vzory, jež viděly v reálném životě, tak vzory sledované na videonahrávce. Vzorem přitom nemusel být pouze dospělý člověk, tentýž vliv na děti měla i kreslená postava (viz obr. 10.3).

Nápodoba (Modeling): Tendence osvojit si nové (a složitější) druhy chování pozorováním daného chování a jeho důsledků, a to u reálných nebo u symbolických vzorů.

Průměrné hodnoty agresivních reakcí dětí ve formě nápodoby, které pozorovaly agresivně jednající vzor, neagresivně jednající vzor nebo žádný vzor [převzato z Bandury, 1973, s. 75]

Mnoho studií s dětskými probandry kladlo důraz na osvojování nových druhů chování (viz Bandura, 1977b; Baron a Richardson, 1994) a podobně strukturované studie s dospělými probandry zjistily, že vzor v určité situaci dokáže u jedince omezit zábrany chovat se agresivně (Baron, 1971; Epstein, 1966). Děti čerpají vzor agresivního chování ze dvou hlavních sociálních skupin, jež v jejich každodenním životě mají zásadní význam, konkrétně v rodině a od vrstevníků (Bandura, 1973). Masová média jsou opakovaně kritizována za to, že podněcují agresivní chování – především u mladých jedinců; na toto téma se vedou četné diskuse. Na základě podnětných dat z výzkumů a zvyšujícího se vlivu médií při utváření sociálního života se touto problematikou budeme podrobně zabývat v následujícím oddílu.

Vraťme se k našemu scénáři: Čtyři Němci zbloukli a zkopali Tunisana. Jistě si umíme představit, že takové chování bylo v minulosti hodnoceno pozitivně, například kladnou odezvou ze strany vrstevníků nebo umožněním přístupu k cenným zdrojům. Vzory xenofobního či brutálního chování rovněž najdeme snadno, možná dokonce přímo prostřednictvím masových médií. Uvědomme si, že nesledujeme pouze jednáni vzoru, nýbrž i jeho ukotvení v sociálním kontextu. Média nám v tomto ohledu zprostředkovávají normy a hodnoty určitého chování, čímž nás implicitně učí, co opravňuje agrese.

Pozorování agrese v médiích

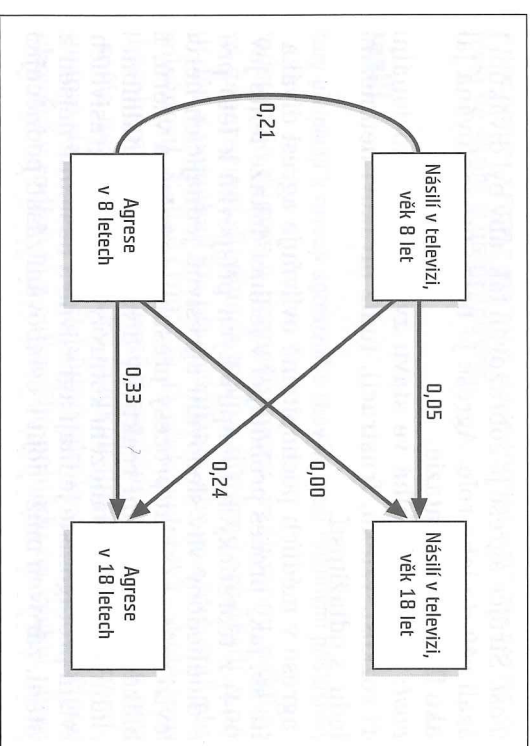
Jaký je vztah mezi agresivním chováním a sledováním agrese v televizi?

V diskusi veřejnosti se jedním z nejčastějších obětí beráneků násilí ve sportovní stává agrese v médiích. Pozorování agrese v médiích podle všeobecného předpokladu zvyšuje agrese diváka. Takovéto vysvětlení agrese jistě je logické, navíc nabízí i velmi jednoduché řešení problému: vypnout televizi.

Z hlediska sociální psychologie jsou klíčové dvě otázky: 1. Zvyšuje sledování násilí v médiích agrese jedince? 2. Které psychologické procesy zprostředkovávají výsledný účinek sledování médií či jsou jeho podkladem? Systematické revize založené na metaanalýzách dospěly k závěru, že pozorování agrese skutečně bývá následováno častějším výskytům agresivního chování (Andinson, 1977; Geen a Thomas, 1986; Hearold, 1986). Kritici sice zpochybnili ekologickou validitu těchto výsledků; vyzdvihi nepřirozené laboratorní podmínky a postupy, na nichž byly analýzy založeny. Následná metaanalýza, jejímiž autory byli Wood, Wong a Cachere (1991), pracující výhradně s experimenty realizovanými v reálných podmínkách však dospěla k témuž závěru: Agrese v médiích skutečně má posilující účinek na lidi pozorující a sledující agresivní chování.

OBR. 10.4

Dlouhodobé účinky sledování násilí v médiích; podle metody pracující s daty z longitudinálních studií s cílem vyloučit možnou konkurenční hypotézu o nesprávnosti [metoda CLPC] [převzato z Leffkowitze a kol., 1977, in Huesmann a Miller, 1994, s. 169]

Za účelem specifikování potenciálních dlouhodobých účinků sledování agrese v televizi byly zrealizovány longitudinální studie zjišťující „divácké návyky“ a druh agrese v médiích. Měření byla prováděna v určitých intervalech. Eron, Walder a Lefkowitz (1971; Eron, Huesmann, Lefkowitz a Walder, 1972) testovali probandy v osmi a následně v osmnácti letech. Vzorec zjištěných korelací potvrdil hypotézu, že vysoká míra agrese v osmnácti letech souvisela s častým sledováním násilných filmů v osmi letech (viz obr. 10.4). Další longitudinální studie dospěly k podobným závěrům (Eron a Huesmann, 1980; Groebel a Krebs, 1983; Huesmann, Lagerspetz a Eron, 1984).

Comstock a Paik (1991) zveřejnili metaanalýzu více než tisíce testů sledujících účinek agrese pozorované v médiích. Testy proběhly v rámci experimentů, experimentů v reálných podmínkách a longitudinálních studií. Jejich závěr zní, že situace je zcela jednoznačná: Agrese sledovaná v televizi má krátkodobý účinek na chování diváků. Z dlouhodobého hlediska přinejmenším silně pozitivně koreluje množství sledované agrese a síla tendence jednat agresivně. Comstock a Paik dokonce specifikovali několik faktorů usměrňujících vliv agrese v televizi na výskyt agresivního chování (s. 255 a dále). Platí přitom, že agrese v médiích s velkou pravděpodobností zvyšuje agresivní tendence diváka, vyskytnou-li se tyto podmínky:

1. *Efektivita*: Agrese je v médiích prezentována jako účinný prostředek dosaňování vlastních cílů nebo obrana před újmou.
2. *Normativnost*: Fyzická agrese či záměrné ubližování druhým jsou uváděny bez současného zohlednění negativních dopadů na straně obětí, jinými slovy není do důsledku zprostředkována její bolest, utrpení ani lítost. Agrese je dále spojována s tím, že je oprávněná, tj. akterý agrese bývají „hodní policisté“.
3. *Přílehaost*: Stručje agrese je zobrazován tak, aby byl divákům blízký, aby se dokázali vžít do jeho role. Agrese je navíc prezentována jako reálná, nikoli jako fikce nebo fantazie.
4. *Chytlavost*: Agrese probíhá ve stavu zvýšeného emocionálního nabití (při rozkoši, vzteku, frustraci), tudíž divákovi neumožňuje kritiku z nadhledu, s odtlačitostí.

Sledování agrese v médiích pochopitelně ovlivňuje agresi diváka v běžném životě. Ptáte se, jaký proces probíhající v jedinci dokáže tento jev vysvětlit? Gunter (1994) z teoretických i empirických příspěvků k této problematice vyvodil, že dlouhodobý vliv sledování agresivně jednajících herců a bitečných obětí v televizi může vyvolat procesy přesunu podnětů a vzorů, může dojít k desenzibilizaci emocionální reaktivitý diváka vůči brutálnímu zacházení s druhými lidmi a rovněž k omezení kontroly vlastních agresivních tendencí. Pokud televizní protagonisté jednají agresivně a následně nejsou za své chování potrestáni, zároveň může dojít k oslabování zásad podněcujících diváka k dodržování pravidel chování podle sociálních norem. Například muži, kteří

denně celý týden sledovali agresivní pornografický film, uvádějí, že s každým dalším zhlédnutím tohoto druhu filmu prožívali v souvislosti s ním méně negativních pocitů i napětí a naopak ho čím dál více vnímali jako zábavný, méně násilný a v menší míře degradující ženy (Harris, 1994; Linz, Donnerstein a Adams, 1989).

Časté sledování agrese v médiích dále působí na postoje k agresi. Lidé uční se z televize, že agrese často vyřeší problém a že jeden akt agrese zpravidla bývá následován dalším, mohou dospět k závěru, že jim hrozí více než běžná pravděpodobnost, že se stanou obětí agresivního útoku, tudíž jsou vůči druhým podezřívavější a v boji proti kriminalitě se vyslovují pro tvrdší tresty (Gerbner, Cross, Morgan a Signorelli, 1982). Naopak bývá opomíjena skutečnost, že vztah mezi agresí v médiích a ve vlastním chování nebývá jednosměrný: Děti ani dospívající přece nejsou nuceni k tomu, aby se dívali na programy obsahující násilí. Přesto si je dobrovolně a na vlastní popud volí (Gunter, 1985, 1994). Korelace mezi sledováním agrese v médiích a agresí projevující se v chování tudíž může být upevňována preferencí jedince sledovat agresivní filmy.

Agrese v různých sociálních situacích

V předchozím oddílu jsme se zabývali různými teoretickými přístupy k výskytu agresivního chování jako takového. Nyní se budeme věnovat specifickým situacím, v nichž k agresi dochází. Pochopitelně nemůžeme obsáhnout veškeré situace a okolnosti, proto vyberáme případy, které podle našeho názoru představují nejdůležitější výseky spektra individuální agrese, konkrétně domácí násilí a agrese ve škole a na pracovišti.

Domácí násilí

Jaké faktory přispívají k rozvoji agresivního chování mezi rodinnými příslušníky?

Rodina představuje domov a bezpečí, oporu, vzájemnou náklonnost, úzké vztahy mezi generacemi. Rodina je teplo a důvěrné prostředí, v němž rodiče vychovávají děti a pomáhají jim při socializaci, aby se z nich stali plnohodnotní členové společnosti. Gelles (1997, s. 1) však podotýká: „Lidé jsou v rodině, nejbližšími osobami zabýjemi, tělesně napádaní, bití, mláceni a týráni v mnohem větší míře než kdekoliv jinde. Kýmkoli jiným ve společnosti.“ Předtím než se pokusíme sloučit oba protichůdné výroky o rodině, si připomeňme, že agresivní chování v rodině je z celkového pohledu na výskyt různých druhů chování poměrně málo časté. V těchto úvahách ale v daném kontextu musíme

pokročili ještě dál, jelikož výskyt agresivního chování v rodinách je oproti jiným situacím nečekaně vysoký. Údaje z celého světa vypovídají o tom, že násilí v rodině musí být řešeno jako kritický sociální problém (Walker, 1999).

Domáci násilí lze definovat jako systematicky se opakující vzorec násilného chování, který se v průběhu času vyskytuje stále častěji a nabývá na intenzitě. Radíme k němu tělesné a psychologické týrání a sexuální zneužívání, jehož se dopouští jedinec na osobě blízké s cílem získat kontrolu, dominantní postavení či druhého člověka přimět k tomu, aby se choval podle jeho příkazů (APA, 1996; Shornstein, 1997). Domáci násilí je spojeno s celou řadou mýtů (Gelles, 1997). Je nutné odhalovat je a vymýtit. Jeden z mýtů zní, že domáci násilí probíhá jen v rodinách s nízkým socioekonomickým statusem, že nejvíce jsou týráni duševně postižení lidé. Ne, domáci násilí nacházíme ve všech vrstvách společnosti. Rovněž neplatí, že by jedno pohlaví iniciovalo domácí násilí v menší míře než druhé pohlaví (Straus, 1993). Na druhou stranu platí, že nacházíme značné rozdíly v intenzitě a závažnosti útmy, jelikož ženy způsobují mužům mnohem méně vážná zranění než muži ženám. V každém případě – bez ohledu na pohlaví agresora a oběti – se agresivní činy v rodině stávají významnými vzory chování pro děti (Jaffe, Wolfe a Wilson, 1990; Straus, 1993).

Domáci násilí (Family aggression). Specializovaná pracovní jednotka APA řešící problematiku rodiny ve vztahu k násilí (APA, 1996) vymezuje tento pojem jako systematicky se opakující vzorec násilného chování zahrnující tělesné a psychologické týrání a sexuální zneužívání. Dopouští se ho jeden člen partnerského svazku na druhém s cílem získat moc; udržet si takto neoprávněně nabytou moc a kontrolu.

Napadá vás otázka, jak je vůbec možné, že se právě rodina stává živnou půdou pro kruté akty násilí? Gelles a Straus (1979) vymezili faktory, které definují rodinu jako sociální skupinu, podmiňují citovou atmosféru a bezpečí, ale zároveň i vytyčují potenciál agrese a zneužívání rodiny (viz Gelles, 1997). Rodinní příslušníci jsou ve velmi častém kontaktu, společně podnikají celou řadu aktivit, při nichž úzce spolupracují a jsou na sobě závislí. Někdo si přivlastňuje právo, či dokonce odpovědnost, aby působil na chování druhého, na jeho hodnoty a přesvědčení. Rodina prožívá řadu situací, v nichž může nastat negativní vzájemná závislost, protože se partneri dobře znají, jsou důvěrně obeznámeni se slabými stránkami a zranitelnými místy druhého. Takového znalosti pak je možno proti druhému využít v konfliktních situacích. Gelles (1997) představil teorii agrese mezi blízkými osobami, která vychází z teorie výměny a vzájemné závislosti (Blau, 1964; viz 11. kapitola). Agrese mezi blízkými osobami je podle něj, stejně jako jiné sociální chování v mezilidských vztazích, motivován snahou o získání ocenění a vyhýbání se nákladům. Jakmile jedinec dospěje k závěru, že by náklady byly nižší než zisky, volí útočšně v agresi. Investice do agrese se přitom snižují ruku v ruce s 1) nepřítomností účinné vnější sociální kontroly (okolí se zpravidla nechce tzv. plést do rodinných záležitostí, čímž vznikají optimální podmínky pro útajení);

2) nevyvážeností rolí mužů a žen; 3) agresivitou jako prostředkem k získávání vyššího statusu, který je pozitivně hodnocen jako součást „image pořádného muže“.

Agrese ve škole a v práci

Jaké okolnosti proměňují děti ve škole a kolegy v práci v iniciátory a oběti agrese?

Každý z nás bezesporu poznal člověka, který se ve škole nebo v zaměstnání stal terčem psychologických nebo tělesných útoků, přinejmenším o podobném případě slyšel. Takovéto situace mívají vážné zdravotní dopady na oběť, někdo dokonce spáchá sebevraždu, aby se vyhnul dalšímu trýznění. Tento druh agrese sice není specifickým moderní doby, ale teprve nedávno začal být sociálními psychology systematicky zkoumán. Podněty vzešly od skandinávských odborníků (Leymann, 1993; Olweus, 1973) a poté se rozšířily do dalších zemí (viz Smith a Sharp, 1994; Schuster, 1996; Zapf, 1999).

Ve vztahu k této problematice nesmíme opomenout pojem **viktimizace** (též **šikanování**). Olweus ji definuje těmito slovy: „Jedinec je šikanován ... je-li opakovaně a dlouhodobě vystavován negativnímu jednání ze strany druhé osoby či druhých osob“ (1994, s. 98). Negativním jednáním je rozuměno agresivní chování – fyzicky útočné nebo slovní, přímá i nepřímá agrese. Pro šikanování je typická nervovnováha tělesné síly sociálního statusu a moci: oběť je podřízená útočníkovi, tudíž se nemůže účinně bránit. Oběti zpravidla reagují psychosomatickými problémy, dochází ke snížení výkonnosti v práci a ke ztrátě sebeúcty (Schäfer, 1997; Zapf, 1999). Pro agresory ve školách platí zvýšené riziko, že se v dospělosti budou opakovaně dopouštět trestné činnosti (Farrington, 1994).

Viktimizace (též šikanování) (Victimization). V sociálním kontextu, například ve škole nebo v práci, se jedná o jedince vyčleněné ze skupiny, kteří jsou často napadáni, týráni a zneužíváni. Takovéto chování se v průběhu času opakuje, jedinec je poškozován, a to i ze zdravotního hlediska. Zdrvojem jsou přímé i nepřímé agresivní akce, především ze strany tělesně silnějších nebo sociálně výše postavených jedinců. Útoky jsou směřovány na tělesně slabší nebo sociálně níže postavené jedince, kteří zpravidla v některém ohledu vybočují z normy skupiny.

Olweus (1994) na základě výzkumů vymezil typické charakteristiky obětí a útočníků ve školním prostředí. K podobným výsledkům dospěl i v kontextu zaměstnání (Niedel, 1995; Schuster, 1996; Zapf, 1999). Oběti zpravidla bývají úzkostné, zaujímají obranný postoj, mají nízkou sebeúctu, bývají slabé nebo vypadají jinak než druzí. Útočníci bývají silní, v mnoha situacích reagují agresí, mají tendence k dominanci, bývají impulzivní a mívají vysoké sebehodnocení. U obou typů osobností byly zjištěny odlišné výchovné a socializační strategie rodičů (Schäfer, 1997). Významnou roli hraje i rodový a věkový rozdíl: dívky iniciují spíše nepřímé útoky, nepoužívají tolik fyzického násilí jako chlapci.

S přibývajícím věkem ovšem rodový rozdíl mizí, jelikož agresivitu u chlapců ubývá. V dospělosti představují fyzické útoky zlomek spektra chování při šikánování.

Kdy k šikánování dochází? *Hypotéza o sociální nepřízpůsobivosti* (viz Schäfer, 1997) poukazuje na nedostatečnou slučitelnost obecně přijímaného sociálního klimatu vrstevnické skupiny a individuálních postojů a chování. Individuální styl chování pak v závislosti na typu skupinových norem vede buď k odmítnutí a viktimizaci, nebo je přijat (Wright, Giammarino a Parad, 1986). Folger a Baron (1996) vyšli z „referenční kognitivní teorie“ a poukázali na funkci vnímané nespravedlnosti ze strany útočníků. Právě ona se může stát podnětem k šikánování vhodných obětí.

Výzkum šikánování na školách a na pracovišti nadále sleduje faktory, které by mohly být pro analýzu jevu podstatné. Jsou rozpracovávány teoretické rámce procesů podléhajících se na kontrole jevu (Schuster, 1996). Výzkum šikánování se přitom jedním aspektem významně odlišuje od výzkumu dalších témat spojených s agresí. Zpravidla se totiž pozornost věnuje útočníkovi a jeho chování, ale v tomto případě je stejný zájem věnován oběti i útočníkovi. Pro integrativní přístupy k analýze agrese to však není nic neobyčejného. Agrese je navíc vždy tvořena přispěním přinejmenším dvou stran přítomných ve specifickém sociálním kontextu. A právě na jejich interakci se zaměříme v následujícím oddílu.

Agrese: od útoku k interakci

Jaké jsou známé styčné přístupy k agresii jako sociální interakci?

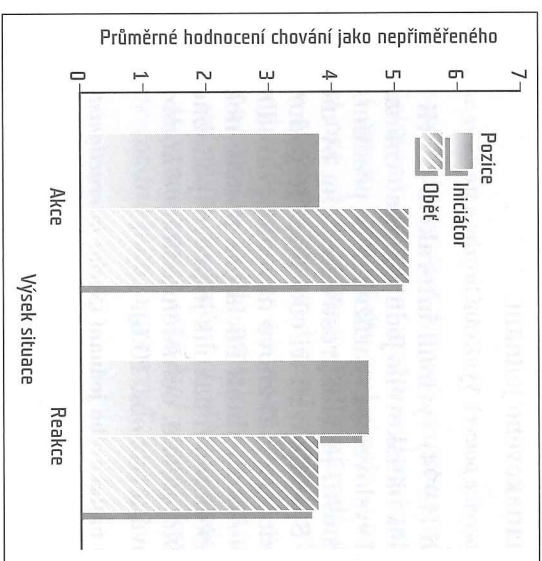
Agrese jako interpretace chování jedince

Zhodnotíme-li chování jako agrese, přesahujeme rámec popisu. Daný výrok totiž má sociální důsledek: je-li chování zhodnoceno jako agrese, podle všeobecného očekávání by namísle měly být negativní sankce. Rozsáhlá studie Američanů-mužů a jejich přístupů k různým formám agrese zjistila, že totéž chování (např. policie útočící na studenty při demonstraci) může být vnímáno pozitivně, nebo negativně – v závislosti na tom, jestli byly předcházející události a okolnosti (např. stávkal) posuzovány jako oprávněné, nebo neoprávněné (Blumenthal, Kahn, Andrews a Head, 1972). Výzkumy sledující posuzování chování podle míry agresivity dospívají k závěrům, že hlavními kritérii pro označení chování jako agresivního aktu jsou záměr ublížit, ublížení a porušení pravidel (Ferguson a Rule, 1983; Löschper, Mummendey, Linneweber a Bornwasser, 1984). Vyděme-li z předpokladu, že agrese je interpretací,

výkladový konstrukt, nikoli popisný, pak nás musejí zajímat faktory, které interpretaci podmiňují a zprostředkovávají. V první řadě se zaměříme na kontext sociálních norem, v jejichž rámci k aktu agrese dochází. Chování pak pochopitelně buď normy porušuje, nebo ne. Zadržté přichází ke slovu atribuční teorie, protože z ní lze odvodit, co vede jedince ke konkrétním závěrům ohledně chování druhého (viz 7. kapitola). Zatížeť zaměříme pozornost na interakci při agresii, tj. na vztah mezi útočníkem, obětí či ještě pozorovatelem. Právě jejich vztah totiž hraje důležitou roli při hodnocení konkrétního jednání.

OBR. 10.5

Odlíšnost úhlu pohledu při posuzování agrese iniciátorem a obětí [převzato z Mummendey, Linnewebera a Löschpera, 1984a]

Studie, které realizovali Mummendey, Linneweber a Löschper (1984a, 1984b; též Felson, 1984), jasně prokazují odlíšnost úhlu pohledu při posuzování agrese iniciátorem a obětí: útočníci přitom své jednání vnímají mnohem pozitivněji než oběti (a pozorovatelé). K tomu nesouladu dochází bez ohledu na to, zda útočník jednal na základě vlastního podnětu nebo zda reagoval na chování druhého jedince (viz obr. 10.5). Mummendey a Otten (1989) (autorkey této kapitoly) v další studii zjistily, že se nejednalo o specifickou odlíšnost v úhlech pohledu na souslednost interakcí, nýbrž o nesoulas při posuzování